

PANNÓNIA RÓMAI ÚTVONALAINAK KUTATÁSÁRÓL

Pannónia római kori régészetének talán legelhanyagoltabb területét az útvonalak kutatása jelenti. Kifejezésre jut ez abban a tényben is, hogy az útvonalakkal ténylegesen foglalkozó tanulmányok száma rendkívül kevés, kb. 15 mindaddig.¹ Az alacsony publikációs szám önmagában még nem lenne baj, azonban ezek a tanulmányok az elvi kérdésselvetésen és az írászalnál született hipotéziseken alig jutnak túl, és a jelen tanulmány is ezek közé lesz sorolható. Hogy a Somogy megyei Múzeumok Igazgatósága felkérésére mégis ezt a témakört választottam előadásom témájaként, annak több oka volt. Egyrészt meggyőződésem szerint a Dunántúl római útjainak topográfikus kutatása és felmérése már halaszthatatlan feladatot jelent, de olyan feladatot, amelynek elvégzése után Pannónia történetére vonatkozóan egy új, és jelentős forráscsoportot nyerünk. Másrészt magam már hozzáálltam Pannónia úthálózatának pontos feltérképezéséhez.² Ezért mertem ezt a témát választani előadásom tárgyául.

Noha a Dunántúl római útvonalainak feltérképezése önmagában is jelentős eredménnyel gazdagítaná a terület őskori – sőt őskori és népvándorlás – ill. középkori történetére vonatkozó ismereteinket, néhány gondolatlan részletézem egy ilyen munka hasznát és felhasználhatóságát. Először is megszüntetné – legalább is nagyrésztében – azt a negativumot, amelyet jelenleg a Dunántúl Itineráriumokból ismert településneveinek bizonytalan – vagy jórészt bizonytalan – azonosítása jelent. Itt külön kell választanunk Pannónia belsejét és a limest. A limes-út kutatása külön problémát jelent, és a kutatásnál fontos szerep kell, hogy jusson a mérföldkövek topográfikus vizsgálatának. Noha a limesmenti településeknek a múlt század vége óta lényegében változatlan azonosítása sem egészen megnyugtató, ezzel a kérdéssel most nem foglalkozom. Pannónia belsejében viszont néhány kivétel-

től eltekintve (Scarabantia, Savaria, Salla, Gorsium) a településnevek azonosítása a lelőhelyekkel megoldásra, vagy legalább is a jelenlegi vélemény megerősítésre váró feladat. Nem ismerjük Mogetiana municipiumának a helyét,³ nem ismerjük azt a két, városi rangú települést sem (sem a nevét, sem a helyét), amelyeknek territoriumai Somogy és részben Tolna megyék területére esnek.⁴ Az útvonalak bejárása és feltérképezése a római települések sorát tenné ismertté. Mód nyílna a tartomány településtörténetének a feldolgozására. Rendkívül komoly segítséget nyújtana Pannónia I. sz. I. századi hadtörténetéhez is: a megfelelő útvonalak kiválasztásával (a megszállás-kori tranverzális „limes” utak) a minimálisra lehetne csökkenteni azt a területet, ahol a korai belső-pannóniai földtáborok keresendők. Lehetséges volna az őskori úthálózat részleges megállapítása, valamint végre komolyan lehetne foglalkozni a római útvonalakkal az oly sokat emlegetett népvándorlás- és középkori felhasználásával is. Még sorolhatnánk az úthálózat pontos feltérképezésének elkészítéséből adódó további kutatási lehetőségeket. Az útkutatást módszertanilag két részre bonthatjuk. Egyrészt egy előkészítő fázisra, másrészt a terepmunkára. Az előkészítő munka rengeteg tényezőtől tevődik össze, de megkönnyíti a terepmunkát és sok fontos megfigyeléssel gyarapítja ismereteinket. Először erről szólnék részletesebben.

Az előkészítő munkában fontos szerep jut az Itinerariumok, különösen az Itinerarium Antonini vizsgálatának.⁵ Anélkül, hogy most az It. Ant.-t részletesebben elemezném, a következőket jegyzem meg a pannóniai adatokkal kapcsolatban. Tudjuk, hogy az Itinerarium nem tartalmazza az összes pannóniai főútvonalat, az egyéb utakról nem is szólva. Az Itinerarium III. század végi összeállításának előzményeit és az útkönyv Pannóniára vonatkozó adatait⁶

1. A következő fontosabb tanulmányokat említhetjük: FINALY G., AE 23 (1903) 164. – Ifj. ALFÖLDY A. – RADNAY L., AE (1944–45) 210. – GARÁDY S., LA (Diss. Pann. II. 11.) 83. –; RADNÓTI A., MIMÉ (1939–40) 26. – SIMONYI D., EphK 60 (1936) 44. – Ua. EphK 72 (1948) 11. – NOVÁKI GY., SSz 10 (1956) 175.
2. Elsősorban a Nyugat-Dunántúl, tehát a Borostyánkőút és környéke úthálózatához fejeztem be az anyaggyűjtést.
3. SIMONYI DEZSŐ sem adott megnyugtató megoldást: EphK 72. (1948) 11–21.

4. Somogy megyében, ill. a Balaton és a Sió által határolt területen két eltérő tájolású centurációs rendszer két különböző territorium és így két város meglétére utal. A kettő közös határa kb. Balatonlelle délköre. TÓTH E., A római centuráció nyomai Pannóniában, Kézirat 1968. A nyugati területen talán Silacene vagy Limusa, a keleti részen talán a munic. Volg. található. Az utóbbihoz vö. MÓCSY A., AAH 21 (1969) 350.
5. Itinerarium Antonini. CUNTZ O., Itineraria Romana I. Leipzig 1929.
6. Vö.: v. BERCHER D., MSAF 80 (1937) 167.

a következőképpen értékelhetjük. Az Itinerarium két hosszú útja Pannónián át Galliáig vezet: az egyik a limes mentén halad (It. Ant. 241,1–256,1.) Taurunumtól Veteráig. Ez az út Taurunumtól délre is folytatódik, mert a Rómát Egyiptommal (Mediolanum, Aquileia, Sirmium, Nicomedia, Antiochia, Alexandria) összekötő útvonal (It. Ant. 124,1–162,4) Taurunumnál éri el a Dunát és a limest. A másik nagy út ill. útvonal a Birodalom két székvárosát, Sirmiumot és Treviert köti össze, de Pannóniában nem a limes mentén halad, hanem átlósan keresztülszeli a tartományt Sopianaen, Savarián, Vindobonán keresztül (It. Ant. 231,8–240,5). A további útvonalakat egyes útcsomópontokból kiindulva szakaszosan írja le: így Poetoviából, Sirmiumból, Savariából, Sopianaeből stb. kiindulva.

Miután – számomra úgy látszik – az Itinerarium egyéb szempontok mellett a tartomány közigazgatási központjai és légióstáborai közti közlekedés könnyebb áttekinthetőségét is biztosította, előfordulnak átfedések. Azonban olyan esetekben, amikor a kiindulási és érkezési pont két útvonal esetében azonos, vagy a végpontokon belül átfedések – azonos szakaszok – lennének, akkor az Itinerarium igyekszik más útvonalat adni, amint azt Poetovio – Carnuntum ill. Vindobona útvonalon megfigyelhetjük. Továbbá úgy látom, hogy részleges átfedés esetén is a két útszakasz kezdete és végpontja más-más, és ez a lényeges. Egy mai menetrendben is vannak többszörösen szereplő szakaszok: például a Székesfehérvár–Budapest vonal külön is, de a Szombathely–Budapest és Nagykanizsa–Budapest vonalon is megtalálható.

Eddig katonai és polgári igazgatási központokról beszéltem, holott Poetovio egyik sem volt az a III. század végén. Azonban ez a tény magyarázható. Egyrészt az Itin. Ant. tervszerű szerkesztési módjából adódik. A Rómát Alexandriával összekötő útvonalon azokból a fontosabb városokból (Aquileia, Emona, Poetovio, Mursa, Sirmium) indulnak ki a további útszakaszok, amelyek már az i. sz. I. században útcsomóponttá váltak. Aquileiaból Lauriacumba, Salonába, Sisciaiba ír le az Itin. útvonalat. Emonából Siscian keresztül Sirmiumba. A következő csomópont Poetovio: innen Savarian keresztül Vindobonaba és Carnuntumba ír le az útvonalat. Majd Mursa következik: Mursa egyrészt rajta fekszik a Sirmiumot Trevirivel és Carnuntummal összekötő útvonalon. Rajta fekszik a Taurunumot Veterával összekötő útvonalon, továbbá innen vezet út Sisciaiba. A következő állomás Sirmium: útvonal indul Mursa, Sopianaen, Sabarián, Vindobonán keresztül Trevirbe. Útvonal vezet Carnuntumba és Salonába. Majd a következő „lépcsőként” Savariából útszakaszt ír le az Itinerarium Vindobonaba, Carnuntumba, Brigetioba és Aquincumba. Ezek a helyek viszont a már szereplő limes menti útvonalon fekszenek, és így ezekről a helyekről további útvonalat az Itinerarium már nem ad.

Tehát a Róma–Alexandria útvonal egyes meglévő fontos útcsomópontjaiból kiindulva írják le a további útvonalakat. Miután Poetovio ezen az útszakaszon fekszik, s – korábbi történetéből következően – az i. sz. I. században kialakulva innen sugároztak szét az utak Pannóniába, ezért került be az Itinerariumba, mint útszakasz kiindulás. Hogy valóban ez Poetovio bekerülésének az oka, azt még egyébbel is bizonyíthatjuk. Ugyanis Poetoviot nem köti össze útszakasz a tartomány(ok) többi székvárosával és légióstáborával, mint Savariát és Sopianaet. Poetovióból csak az egykori Borostyánkőút vonalát írják le Savarián keresztül Carnuntumig, ill. Vindobonáig és Sisciaig. Nem szerepel útszakaszleírás sem Brigetioba, sem Aquincumba, sem Sopianaeba. Ezek a tények – véleményem szerint – arra is utalnak, hogy az Itinerarium pannóniai útjai – részben megegyeznek a megszállás kori úthálózattal, illetve közülük azokat írták csak le, amelyek a tartományi székhelyeket és légióstáborokat kötötték össze. Így Savariából útszakaszt ír le az Itinerarium Vindobonaba, Carnuntumba, Brigetioba, Aquincumba. Sopianaeből ugyan nem ír le külön útszakaszt Savariba és Vindobonaba, de a városon ment keresztül a Taurunumot Sopianaen és Savarian keresztül vezető út, amely Vindobonánál éri el a limest. Lehetséges, hogy emiatt a szerkesztési szempont miatt hiányzik a Poetovio–Aquincum útszakasz leírása, amely valahol Zala megye területén ágazott el a Borostyánkő- ill. a Poetovio–Savaria útvonaltól, és a Balaton déli oldalán haladt kelet felé. Meglétét a kutatás feltételezi.⁷ Hogy az igazgatási központok és fontos katonai objektumok közti tájékozódás elérése valóban cél volt, azt az útszakaszok leírási módja bizonyítja. Ugyanis, ha csak a közlekedési szempontokat vesszük figyelembe, akkor például a Savaria-Brigetio-i útvonal leírásán belül az Arrabona-Brigetio szakasz felvételének nincs értelme, hiszen ez az útvonal Arrabonánál eléri a limes utat, és az Arrabona-Brigetio távolság a megfelelő szakaszról leolvasható. Ugyanez a helyzet a Sirmiumból kiinduló, Sopianaen keresztülfutó útvonallal, amely a fővárosokat Carnuntummal kötötte össze. Ez az útszakasz is a leírás szerint már Arrabonánál eléri a limesutat, és a további távolság máshonnan kikereshető.

Osszefoglalva tehát megállapíthatjuk: a Poetovióból Savariából és Sirmiumból (Sopianaeből) kiinduló utak a tartomány székhelyeit és a légióstáborokat kötötték össze, ill. az It. Ant. csak ezeket az útszakaszokat vette fel Poetovio (és Mursa) említéseit a korábbi történeti körülményekkel magyarázhatjuk: már az I. században útcsomópontokká váltak.

Önmagában az It. Antonini alapján is tehetünk további megfigyeléseket, amelyek már az útállomások lokalizációjával vannak összefüggésben. Az egyik probléma *Herculia* és *Gorsio sive Hercule* azonosságának a kérdése.⁸ Anélkül, hogy a helyneveket lokali-

7. MÓCSY A., Pannónia, PWRE Suppl. IX. 664.

8. RADNÓTI A., MIMÉ 1 (1939–40) 37.

zárni lehetne, megállapíthatjuk, hogy a két település azonosítása bizonytalan. Ez a település – ha azonoságukat elfogadjuk – egy elképzelt háromszög egyik sarkába esik. A háromszög másik két sarka Floriana és Aquincum. Floriana és Aquincum távolsága XXX MP (*It. Ant.* 263,9), Floriana és Hercullia távolsága XV MP (*It. Ant.* 265,2). Gorsio sive Hercule és Aquincum távolsága L MP (*It. Ant.* 264,5–6). Egy háromszög két oldalának összege mindig nagyobb a harmadik oldalnál, itt viszont $XXX\text{ MP} + XV\text{ MP} = XXXV\text{ MP}$. Holott L MP-nél magasabb összegnek kellene kijönni. Miután az elképzelt háromszögnek csak egyik sarka lehet hibás – Gorsium sive Hercule és Hercullia azonosítása – vagy az azonosítást vetjük el, vagy fel kell tételezni, hogy Hercullia és Floriana távolsága nem XV MP.

Hasonló háromszöget rajzolhatunk fel Brigetio, Aquincum és Floriana között is. Floriana és Brigetio között VIII vagy XIII MP a távolság (*It. Ant.* 265,3.) Floriana és Aquincum távolsága XXX MP (*It. Ant.* 263,9), míg a Brigetio–Aquincum útszakasz hossza (amelyen ugyan több állomást találunk, azonban a földrajzi körülmények miatt az útszakaszt nagyjából egyenesnek vehetjük.): LI MP. Azonban az Aquincum–Floriana–Brigetio össztávolság csak XLIII MP, ami nem lehetséges. Miután Aquincum, Brigetio lokalizálása biztos, az Itinerarium a Floriana–Brigetio útszakaszon közöl téves adatot. Floriana Csákvár környékével azonosítható, Csákvár és Brigetio távolsága azonban az Itinerarium adatának kb. a kétszerese. Miután az ezen az útszakaszon megadott össztávolság (Sopianae–Brigetio) amúgy is jóval kevesebb a valóságosnál, fel kell tételeznünk, hogy Floriana és Brigetio között az Itinerariumból egy településnév kimaradt, és erre a településre a Brigetio távolságára vonatkozik az Itinerariumban megadott Floriana–Brigetio távolságadat. Az Itinerarium hiányzó településneve minden bizonnyal a környei belső-pannóniai erőd előzményére vonatkozik.⁹

Megállapítható, hogy az Itinerariumban a dunántúli római útvonalakat a korábban tárgyalt szempontok szerint szelektáltan állították össze: néhány a kutatás által megállapított vagy joggal feltételezett főútvonal hiányzik: így a Dél-Dunántúlon futó, DNy–ÉK-i útvonal, amely feltehetően a „Borosnyánkőútból” ágazott le északkelet felé, és tartott a Balatontól délre, Somogy megyében Ságvár–Tricciana felé, majd tovább esetleg Gorsiumba. Feltételezhető egy, a Balaton északi partján futó útvonal is, továbbá szintén a Borosnyánkőútból leágazó, a Rába vonalát

követő és a Savaria–Mursella–Arrabona útszakaszba beletorkolló ún. „Római katonák útja”.

Az útkutatás további támpontjai már a középkorba vezetnek. Itt a középkori oklevelek, canonica visitationok, régi térképek és a földrajzi névgyűjtési adatok felhasználásának szükségességét kell megemlíteni. A középkori oklevelek felhasználásának kérdését és az általuk nyújtott segítséget először Glaser Lajos vette fel,¹⁰ azonban egy-két nyelvtörténeti vizsgálaton túl nem foglalkoztak a felvetett gondolatokkal.¹¹ Glaser azt vizsgálta meg, hogy a középkori oklevelekben mely terminusok vonatkozhatnak római útvonalakra. Szerinte a via levata, via murata, kövesút, királyút, via ethewen elnevezések egyaránt római utakra vonatkoznak. Ezek közül azonban csak a via ethewen elnevezés takar kétséget kizáróan minden esetben római utat. Anélkül, hogy most az utak elnevezésének középkori terminológiai megkülönböztetésével, valamint az ethewen szó etimológiájával foglalkoznánk, következőket lehet megállapítani: a via ethewen minden esetben római úttal azonosítható. Emelítései egészen pontosan egybeesnek a római útvonalakkal.¹² Ezek az említések a XIII. századtól kezdődően lényegében a jelenkori földrajzi névgyűjtés adataiig fellelhetők. Glaser Lajos azt is megfigyelte, hogy ezek az ethewen jelzők csak a Nyugat-Dunántúlon jönnek elő. Hozzátehetjük még, hogy a Drávától délre is előfordulnak.¹³ Olyannyira megvan ez az elnevezésbeli különbség, hogy például a limesutat a Rába torkolatig ethewennek nevezik, és ott fekszik ma is az Öttevény nevű falu. Utána már a Rábától keletre kövesútnak hívják.¹⁴ Továbbá a Zala, Somogy és Vas megyei földrajzi névgyűjtést alapul véve; Zala megyében 3, Vas megyében (a kéziratos térképek adataival együtt) 5 db ethewen megnevezést találunk, míg Somogy megyében egyet sem!¹⁵ Glaser Lajos véleménye szerint az elnevezésbeli különbség a fokozatos római megszállással és az utak építési technikájának a megváltozásával áll kapcsolatban.¹⁶ Anélkül, hogy e kérdésben állást foglalnék, megjegyzem, nagyon különösnek érzem, hogy az eltérő technikával készült utak különbözősége még a honfoglalás után is megfigyelhető legyen. Témánk szempontjából elég tehát annyit megállapítani, hogy a középkori okleveleinkben az ethewen elnevezés római utat jelent.

Fel kell még vetnünk az antiqua-val jelölt utak kérdését is. Nyilvánvaló, hogy a via antiqua-knak nem kellett minden esetben római utat fedni. Azonban az antiqua jelző utakkal (és árkokkal) kapcsolatban jó

9. RADNÓTI A., LA (Diss. Pann.) II. 11./77.

10. GLASER L., MNy 27 (1931) 317. – Ua. Sz 63–64 (1929–30)

11. PAIS D., MNy 28 (1932) 119 – Ua. MNy 62 (1966) 69.

12. A Borosnyánkőút megnevezésére Savaria déli határában: 1259, KÁROLY A., VSz 18 (1964) 97. Zalaötvőtől délre: 1265. – HO VI 130–132. A Savaria–Bassianae útszakaszra vonatkozik a szombathelyi Állami Levéltárban található, a XIX. sz. első feléből származó térkép (T. 463), amely a római útvonalat pontosan feltünteti, és

megnevezi: „Eöttevén seu antiqua via Romanorum”.

13. 1254: TIKALCIC., Mon. Ep. Zagr. ú. 90.; II. 131.

14. 1210-ben Moson megyében: WENZEL G., ÁUO VI. nr. 211. Tokodnál: 1181, és nr. 95.

15. Bárdosi Jánosnak köszönöm, hogy a Vas megyei gyűjtés kéziratos anyagát felhasználhattam. VÁRKONYI J.–KIRÁLY L., Somogy megye földrajzi nevei. Budapest 1974. – PAPP L.–VÉGH J., Zala megye földrajzi nevei, Zalaegerszeg 1964.

16. GLASER L., MNy 27 (1931) 317.

val gyakrabban fordul elő a Dunántúlon, mint az ország egyéb részeiben. Ez a tény arra figyelmeztet bennünket, hogy esetenként a *via antiqua* említések alatt a Dunántúlon római útvonalakat érthetünk.¹⁷

Utalnunk kell még a légifelvételek felhasználásának szükségességére. Megjegyzem, hogy a térképészeti célból készült légifelvételek is alkalmasak a római útvonalak kutatására.

Véleményem szerint az adatok feljegyzésére a 25 000-es térképek a legalkalmasabbak, azonban a 200 000-es léptékű átnézeti térképek felhasználása is hasznos.

A terepmunkáról csak annyit: az összes római útvonalat a már tárgyalt megfigyelések ismeretében végig kell járni, olyan pontokból kiindulva (római vá-

rosok), ahol a nyomuk biztosan megállapítható. Nemcsak az itinerariumokban szereplő útvonalakat, hanem a többit is. A terepbejárásoknál különösen ügyelni kell az esetleges szigetszerű útelágazásokra is.¹⁸ Éppen ezekben az esetekben tételezhető fel, hogy az útvonal már a hódítás előtt is létezett, és a rómaiak az útvonalakat „kiegyenesítették”. Problémát fog jelenteni a bejárt útvonalak azonosítása az Itinerarium-adatokkal is. Az itinerariumok méretadatainak a felhasználásánál és összehasonlításuknál a terepbejárásoknál kapott tényleges távolságadatokkal ügyelnünk kell arra, hogy a térképeken az útvonalnak nem a tényleges hosszát, hanem csak a vetületét mérhetjük.

Tóth Endre

17. TÓTH E., A római centuráció nyomai Pannóniában (Kézirat 1968.)

18. Ilyen szigetszerű szétágazások és egyesülések figyelhetők meg a Borostyánkőúton.